

[Erdélyi Magyar Adatbank]

PUKÁNSZKY BÉLA

A SZÁSZOK
ÉS AZ ERDÉLYI GONDOLAT

[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Vákát oldal]

A SZÁSZOK ÉS AZ ERDÉLYI GONDOLAT

Irta PUKÁNSZKY BÉLA

A fejlett erdélyi szász és birodalmi német történettudomány előszeretettel ábrázolja a szászságot a német „völkisch” gondolat egyik legerőteljesebb és legrégebb hordozójának s e gondolatot állítva történet szemléletének középpontjába, a történet folyamában is elsősorban annak erősödését és fokozatos tudatosodását látja meg. Ennek a tetszetős szemléletnek bizonyos mértékig megvan a maga jogosultsága. A szász etnikum és kultúra csodálatos, zárt egységét valóban mindenekelőtt a Németországgal való állandó kapcsolatoknak, az „anyaországból” jövő ösztönzéseknek köszönheti s a nagynémetiséghez való tartozás tudata különösen az újabb korban a szász történet egyik jelentős formáló ereje lett. Azonban a szászság nemcsak úgynevezett „szász”, azaz a nagynémet népegység egyik alkotóeleme (hogy a rajnai frank telepekre alkalmazott „szász” elnevezés tudós találmány, az itt lényegtelen), hanem *erdélyi* is: erdélyi sorshoz kötött, a többi erdélyi népekkel való együttélésre utalt, amelyekkel együtt vagy szemben kellett megteremtenie saját fennmaradásának és kifejlődésének feltételeit is. S hogy ez a sorsközösség újabban a szász nép élő patriotizmusának is egyik alkatelemévé vált, azt leghívebben tükrözi a szászok nemzeti dala, amely e verssorokban csendül ki:

Siebenbürgen, süsse Heimat,
unser treues Vaterland,
sei gegrüsst in deiner Schöne
und *um alle deine Söhne*
schlinge sich der Eintracht Band!

Nincs itt egyetlen hang sem, amely nagynémet tudatra, vagy legalább szász nemzeti érzésre mutatna. Erdély jóléte, Erdély fiainak egyetértése az, amely mint leghőbb óhaj az egész dalt áthatja. Vajjon megvolt-e mindig a szász nép vezetőiben a történelem folyamán az egyetértésre való készség és törekvés?

Kíséreljük meg vázlatosan végigtekinteni a szászság történetét,

mégpedig nemcsak a „völkisch” gondolat térfoglalását nézve, hanem az erdélyi népekkel való sorsközösség és együttélés szempontjából is. A kép, mely így elénk tárul, talán nem lesz olyan ragyogó, mintha csupán az „auslanddeutseh” ideológia szemszögéből nézzük a szász történet menetét, de valószerűbb és tanulságosabb lesz. Ez a kép azt mutatja, hogy a szászság részben földrajzi és közjogi helyzetének folyamánként, részben ösztönszerűen, részben tudatosan, de mindig következetesen és fokozódó mértékben *elkülönült Erdély többi népeitől* s ezzel rendkívül megnehezítette az államalapító magyarsággal való komoly, a sors- és érzelmi közösség tudatában gyökerező megegyezésnek a lehetőségét akkor, amikor számára ez a megegyezés létkérdéssé vált. A „völkisch” gondolat számos alakváltozatában egy új hatalmas összetartozás lehetőségét csillogtatta meg az erdélyi szász értelmiség legjobbjai előtt; ehhez a gondolathoz *kellett* folyamodniok azoknak, akik szabadulni akartak a kis-szász ideológia merev és szűk korlátaitól, de ez a gondolat természetesen csak betetőzte a szászság *erdélyi* elkülönülését és elszigetelődését. A „völkisch” gondolat elhatalmasodásával egy időben és egyenlő mértékben veszítik el a szászok az erdélyi hazában való továbbfejlődés leglényegesebb feltételeit. Ma a szászság az európai közvélemény nagy része előtt mint az „Auslanddeutschtum” egyik legelismertebb, legértékesebb eleme áll, de ugyanekkor reálisabb pillantású történetírói bizonyára nem ok nélkül szólnak népük hanyatlásáról, elerőtlenedéséről.

A szász nép életfolyamának sorsszerű alternatívája már az erdélyi hazában való letelepedés alkalmával adva volt: a szászlakta terület földrajzilag kezdettől fogva nem volt egységes. A három nagyobb telepítési egység közül – a szebenvidéki, barcasági és besztercenaszódi – mindegyik szorosan érintkezett magyar- és székelylakta területekkel s rajtuk kívül különösen a különálló szász szigetek – Krakkó, Magyar-Igen, Rumes és a medgyesvidéki kolónia – nyújtottak természetes lehetőséget a magyarokkal és székelyekkel való együttélésre és együttfejlődésre. Mihelyt azonban a szász telepések politikai nemzetté emelkedtek és a magyar közjog részeseivé lettek, egy másik lehetőség is kínálkozott: II. Endre 1224-ben kiadott privilégiuma kimondja, hogy a Nagyszeben körül letelepedett szász nép egységes, feje a király által kinevezett comes, hivatalnokait és lelkészeit maga a nép választja, rendelkezik a szászok autonómiájáról az igazságszolgáltatásban, a privilégizált terület polgárjogáról, a telepések teljes jogegyenlőségéről s szabályozza a szászok hadiszolgálatát és adókötelezettségét. Ezek a királyi kiváltságok megszabták a szászok külön politikai, társadalmi és nemzeti fejlődésének irányát s ezt a különfejlődést a szász nép politikai vezetői a kiváltságok merev védelmében fokozatosan elzárkózássá szé-

lesítették. A külön fejlődés egyébként a szászok sajátos települési módjából is adódott. A település határőrvidékeként történt s a telepések éppen úgy, mint régi hazájukban, a Közép-Rajna és a Mosel vidékén, közösséget („Markgenossenschaft”) alkottak. Jogegyenlőségük szervezen összefüggött a közös vagyon gondolatával. A föld a közösségé volt, az egyén jóformán csak kezelte birtokát s ha örökösei nem voltak, visszaszállott a közösségre, az erdő és legelő pedig minden körülmények között a közösségé maradt és sohasem juthatott magántulajdonba. Közös volt a föld művelése is: a község egy-egy birtokrészen kötelezően előírta azt a mezőgazdasági terményt, amelyet a birtokosnak termelnie kellett. A talajkihasználásnak ez a módja („Flurzwang”) persze erősen megkötötte a többség akaratától függő birtokos vállalkozási kedvét s így a szász mezőgazdaság fejlődését is erősen hátráltatta, de megtartotta és fejlesztette a közösség, az összetartozás tudatát.

Az „Andreanumban” privilegizált terület egység határai a további fejlődés folyamán egyre inkább kitolódnak s az egész szász lakta földet magukba zárják. Ily módon a következő jó harmadfélszázad folyamán teljessé válik az összes szász telepések egységes közjogi testületté való fejlődése. Ez az egységes testület, az 1486-ban megalakult szász egyetem, az *Universitas Saxonum* tudvalevően a hét széken kívül a két széket, valamint a beszercei és barcasági kerületet is magában foglalja. A terület egységesen képviselteti magát az országgyűlésen, egységesen fizet adót és egységes vezetés alatt áll. Feje, szinte államfői jogkörrel, a nagyszebeni polgármester és szász comes, a belső közigazgatás és honvédelem legfőbb irányítója, aki a szászokat a király előtt s a királyt a szászok előtt képviseli. Az univerzitás a szász igazságszolgáltatásnak is legfőbb szerve lett. Ez az igazságszolgáltatás saját szokásjog alapján állott, melyet később „Eigenland-recht der Sachsen in Siebenbürgen” címen kodifikáltak. (A szász törvénykönyv végleges szövegét Altenberger Tamás, Horterus János és Bomel Tamás előmunkálatai után Fronius Mátyás brassói városi tanácsos foglalta írásba a 16. század hetvenes éveiben és Báthori István fejedelem erősítette meg.) Jellemző a szászok szívós kitartására, de egyúttal merevségére is a kiváltságok védelmében, hogy ez a szokásjog 1853-ig maradt érvényben, amikor néhány évre, a magyar jogszolgáltatás bevezetéséig, az osztrák polgári törvénykönyv lépett helyébe.

A királyi privilégiumok védelme alatt és kiterjesztésükkel egy időben alakulnak ki a szászok belső életében a különfejlődés egyéb biztosítékai is. A jogegyenlőség elvének az első erőpróbát saját soraikból kinőtt hatalmas főtisztviselőcsaládokkal szemben kellett kiállani, amelyek örökös tisztségre törekedtek („Erbgräfen”). A szívós, kétszázéves küzdelmet a jogegyenlőség védelmén kívül az a tudat alatt lap-

pangó aggodalom is hevítette, hogy egy nemesi osztály kialakulása vagy a parasztságnak jobbágysorba való süllyedése szükségképpen a szász nemzettest megcsonkítására is vezetett volna. A jogegyenlőség gondolata azonosult a népfenntartás gondolatával s az „Erbgräf”-családok beolvadása a magyar nemességbe mutatja, hogy ez az azonosítás a szász egység megőrzése szempontjából nem volt alaptalan. A 14. és 15. században alakulnak át a nagyobb szász telepek (Nagyszeben, Brassó, Segesvár, Medgyes, Beszterce, Szászváros, Szászsebes, Szászrégen) igazi városokká, amelyekben a kiváltságok értelmében „idegennek” (értsd magyarnak és székelynek) természetesen tilos volt letelepednie. Ebben az időben épülnek a szász egység és összetartás látható szimbólumai-ként Nagyszeben és Brassó vársáncai és bástyái s a falvak jellegzetes vártemplomai, amelyeket az idegen ma is csodálattal szemlél. S a városokban lassanként megindul az iparosodás és a kommercializálódás folyamata. Mikor 1376-ban Goblinus, a szász születésű erdélyi püspök Nagy Lajos megbízásából megjelent a privilegizált szászlakta terület gyűlésén, a szebeni tartományban már 19 céhet és 25 bekebelezett iparágat talált, holott ugyanekkor például Augsburgban csak 16 céh működött 20 iparral. S az ipar egyes ágakban művészetté emelkedik. Már a 15. században akadnak a szász városokban szorgalmas művelői az ötvösművészetnek, amely – mint a szepességi városokban – igazán csak a 17. században virágzik. A festészetben Johannes von Rosenau neve jelzi a fejlettség magas fokát már a 15. század közepe felé. Ez a gazdasági differenciálódás természetes úton ugyan, de szintén előmozdította a szász különfejlődést. Azonban talán legszembetűnőbb az elkülönülési tendencia a szászok egyházi szervezetében. Miként az „idegen” világiak ki voltak zárva a szászlakta városokból, úgy többhelyütt (pl. Nagyszebenben és Segesvárt) a városi szerzetesrendek, ferencesek és domonkosok is csak úgy telepedhettek le, ha kötelezték magukat arra, hogy csak német származású rendtagokat vesznek fel, de még így is idegenkedéssel fogadták őket. Az erdélyi szász papság azonban az egység védelmén jóval túlmenően már a XV. században bámulatos céltudatossággal és makacs kitartással a világi univerzitáshoz hasonló egyházi egység megteremtésére törekedett. A szász káptalanok vezetését 1502-ben a medgyesi dékán veszi át, aki lassanként önálló s az erdélyi püspök által is elismert feje lett a szász egyháznak. Az elkülönülési tendencia azonban az egyház belső életében is erősen érvényesült. A hívek magánéletére is kiterjedő egyházi vizsgálatok alkalmával száműztek minden „idegen” (értsd magyar) szokást, mely kezdett náluk meghonosodni. Szigorúan eltiltották a magyar haj- és ruhaviseletet s a tilalom ellen vétőknek egy időre megtagadták még a

szentségek kiszolgáltatását is. Ilyen módon az egyház szintén az egység gondos és éber őre, de egyúttal az elkülönülés előmozdítója is volt.

Az egyházi szervezet fokozódó önállósulása előkészítette a talajt Honterus János nagy reformátori műve és a *Siebenbürgisch-sächsische Landeskirche* számára, amelynek megalakulása újabb jelentős állomás a szászág elkülönülési folyamatában. A mai szász történetpolitikai irodalom nem mulasztja el sohasem hangsúlyozni azt a körülményt, hogy az egyházban a szász ember elsősorban a faji összetartozás szervét értékeli; vallási szempontból az egyház nem sokat jelentett számára, hiszen racionális lelkivilágában a vallásos érzésnek sohasem voltak mélyebb gyökerei. A szász ember szemében az egyház elsősorban a népegység látható kifejezője, amely magában számtalan, a vallással össze nem függő szellemi törekvést egyesít, demokratikus szervezete is annyira hozzáfűzi a nép egész életéhez, hogy nélküle már el sem képzelhető. Persze az egyház csak évtizedes folyamat eredményeként válhatott a faji egység szerves kiegészítőjévé, amint a reformáció mozgalma is csak ismételt ingadozások után találja meg a szászoknál azt az utat, amelyen a vallás egysége egyúttal a nép egységét is jelentette. De az így létrejött „Landeskirche” azután a szász szeparálódás legmaradandóbb, legéletképesebb biztosítékának bizonyult: túlélte a királyi privilegiumokat, az univerzitást, a világháborút, Erdélynek Nagyromániába való bekebelezését s ma úgyszólván egyetlen látható szerve a minden szászok egységének.

Az egyházi reformmozgalom, – ha tisztán szellemi előzményeit vizsgáljuk – az erdélyi szászoknál, mint általában egész Európában, a humanizmus gyökérzetéből sarjadt. Az első szász humanista nemzedék pedig a bécsi egyetemről indult útnak. 1366-tól a XVI. század elejéig az egyetem hazai származású tanárainak több mint negyed-része, a hallgatóknak pedig mintegy ötöde a szászok soraiból került ki. (A háború előtti szász történetírás Bécsset s általában a Habsburgmonarchiát mint a német szellemiség közvetítő tényezőjét igen magasra értékelte: annál feltűnőbb, hogy a legutóbb megjelent történeti munkákban, melyekben egy új történeti folytonosság körvonalait véljük felfedezni, ennek a közvetítő tényezőnek a rajza is erősen elmosódik.) Az első humanisták azonban, akár Celtis Konrád dunai tudós társaságának búvkörében állottak, mint *Krausz Bálint* brassói orvos vagy a Horatius-kommentátor, *Wolfhard Adorján* akár a II. Lajos udvarában bizonytalan célkitűzésű európai kultúrközösség szálait szövögető Erasmus-hívók körében éltek, mint *Piso Jakab*, Miksa császár koszorús költője, II. Lajos egyik nevelője, távolból, idegenkedő lenézéssel szemlélték népüket s így az erdélyi szász szellemi életre jóformán semmi hatással nem voltak. Nem hagytak hátra maradandó nyomokat

azok a vándorprédikátorok sem (Sziléziai Ambrus, Weich Konrád), akik a XVI. század elején a szászlakta földön már félreérthetetlenül a reformáció útját egyengették; jelentősebb szerve volt a reformmozgalom terjeszkedésének a *Hecht János* nagyszebeni városi tanácsos házában 1525-ben alakult iskola, de hatása természetszerűen csak szűk körre szorítkozhatott. *Honterus Jánosra* volt szükség, hogy az erdélyi szász reformáció testet öltjön. 1534-ben visszatérve külföldi útjáról szülővárosába, Brassóba, nyomdájával, tankönyveivel, iskolájával, egyházszervezeti, jogi, földrajzi munkáival óvatosan fokról-fokra haladva, de fényes sikerrel és népének sajátos szükségleteit szemmeltartva végrehajtja nagy reformatori művét. Egy sebezhető pontja azonban mégis volt a nagyszerű alkotásnak: Honterus 1547-ben végleges formában kiadott egyházszervezeti munkája (*Kirchenordnung aller Deutschen in Siebenbürgen*) meglehetősen tág teret nyitott az ágostai hitvallás értelmezésének, ami egy ideig a szász papság körében is egyenetlenségekre vezetett. Találón jellemzi a hittételek értelmezésében megnyilvánuló tájékozatlanságot *Dürr Damasus*, a szászok legsúlyosabb szavú prédikátora a XVI. században: „In der kirchen zwischen den geistlichen ist vil hadder. Einer will nicht haben drei personen im göttlichen wesen, der ander verlaugnet den heiligen geist und macht aus dem ewigen son gottes einen schlechten zeitlichen Menschen, dem dritten gefelt nicht die kindertauf, der virt irret vom abendtmahl des hern, der fünft ergert sich an der ewigen fürsehung gotts.” De a dogmatikai nézeteltérések a belső egyenetlenségen túlmenően nagyobb veszélyt is jelentettek: az egyre erősödő erdélyi kálvinizmus ismételten megkísérli, hogy a szászok egyrészt is a maga körébe vonja. Már pedig a kálvinizmushoz való csatlakozás a XVI. század ötvenes éveiben is többet jelentett, mint szakítást az ágostai hitvallással: a szász reformáció vezetői meg *Kálmáncsehi Márton* a svájci reformáció tüzes apostola Erdélyben egyformán szembeállították a „magyar” kálvinizmust a „német” lutheranizmussal, s a szászság két nagy fiának *Heltai Gáspárnak* és *Dávid Ferencnek* egyidejű eltolódása a lutheranizmusból az unitarizmus felé és kiszakadása népük kötelékéből fényes gyakorlati példával igazolta a szembeállítás helyességét. A szászok azonban e dogmatikai harcokban is csodálatos szívósággal meg tudták őrizni vallási és népi különállásukat s mikor *Hebler Mátyás*, a szász evangélikus egyház első püspöke 1563-ban kiadott *Brevis Confessio*-jában újra s most már félreérthetetlenül leszögezi az ágostai hitvallás helyes értelmezését, a szászok egymás között egyeznek meg: az egyház és a nép egységének gondolata immár teljesen összeforrt. Az a körülmény pedig, hogy Hebler *Confessio*-ját jóváhagyás végett négy német egyetem (Wittenberg, Lipcse, Rostock és az Odera melletti Frankfurt) elé terjesz-

tették, mintegy előre jelzi a szászságnak további, a reformációból kiinduló fejlődési irányát. A reformáció révén lesz a szászság érintkezése Németországgal szervessé és folytonossá; s az érintkezés szálai egyházi térről kiindulva lassanként az egész életet átszövik. A reformáció révén tárul az Erdélyben mindinkább elkülönülő, sőt elszigetelődő szászság elé az „öshaza”, az anyaország, mint egy szíve szerint való közösség, amelytől földrajzilag el van ugyan szakítva (ezért nem voltak s nem is lesznek az erdélyi szászok sohasem területi értelemben vett irredentisták), de amely még így, a távolból is óriási erőtartaleket jelentett vallási, kulturális és faji aspirációi számára. Hogy a felfedezett közösséghez gyorsan fűződő szálak az erdélyi népekkel való együttélést és együttfejlődést nem mozdították elő, azt talán mondani sem kell. Mert igaz, hogy ezek a szálak egyelőre csak vallási és művelődési viszonylatban fonódnak: a reformáció óta válik a német kultúra a szász ember számára az a kiapadhatatlan forrás, amelyben saját műveltsége is gyökerezik, ez idő óta törekednek a szász értelmiség kiemelkedő alakjai minden erejükkel arra, hogy a hatalmas német kultúrfolyamból legalább egy vékony erecskét saját földjükre is elvezessenek; de a vallási és kulturális kapcsolatok szálaiból lassanként, – már a XVI. század primitív nacionalizmusa mellett is felismerhetően – kialakul a „völkisch” ideologia alapszövedéke.

A reformáció sikerét az erdélyi szászoknál – a szellemi előfeltételektől eltekintve – az a körülmény is biztosította, hogy jelentős közjogi tényezőre, az univerzitásra támaszkodhatott, amely a maga hatáskörén belül gondoskodott az új hit intézményes megszilárdításáról. Az univerzitásnak pedig a török szétválasztó politika nyomása alatt a XVI. században meginduló erdélyi önállósulási folyamat az erdélyi államiság szűkebb keretei között az eddiginél is jelentősebb politikai befolyást biztosított. Ez a növekvő befolyás természetesen szintén elősegítette egy sajátosan kis-erdélyi szász államszemlélet kialakulását, amely nem terjedt túl az univerzitás határain. Jellemző a legujabb szász történetírás éppen irányzatmentes ártértékeléseire, hogy mennyire másképpen látja ma az erdélyi önállósulás egyes fázisait, nevezetesen maguknak a szászoknak a magatartását a Ferdinand és Zápolyai között lefolyt harcokban, mint pl. a háború előtt. *Teutsch György Dániel* a trónharcról szóló fejezet címszavai közé még felveszi a *deutsche Treue*-t, ezzel is dokumentálni akarván, hogy milyen nagy súlyt helyez a szászok Habsburg-hűségének kidomborítására. A szászok – úgymond – a német vérből származó királytól inkább várhatták népük érdekeinek felkarolását, mint Zápolyaitól, aki tüneményes karrierjét nem kis részben a köznemesség németgyűlöletének köszönhette. Különösen *Pempflinger Márk* comes (miként a legtöbb, történetük

jelentős eseményeinél a szászok élén álló politikai vezér, nem közülük való, hanem budai német család sarja) tartotta a szászokban a hűséget Ferdinánd iránt még áldozatok árán is, míg végül magukra hagyva kénytelenek voltak ők is csatlakozni Zápolyai táborához. E felfogással szemben *Teutsch Frigyes* (feltűnő késedelemmel méltatva figyelemre *Höchsmann János* 1905-ben megjelent idevágó kutatásait) nem győzi hangsúlyozni, hogy a szászok Zápolyaival Erdély különállásáért harcoltak, míg végre Ferdinánd „praktikáinak” sikerült őket egy időre a maga számára megnyerni. Bármint vélekedik azonban a régi és új szász történetírás a szászság magatartásáról az önálló Erdély kialakulásában, annyi bizonyos, hogy a szászoknak semmi okuk nem volt ugyan elszakadni a magyar királyságtól, amelynek uralkodói elhalmozták kiváltságokkal és adományokkal, de helyzetükben – szemben a magyarokéval és a közszékelyekével – az önálló erdélyi állam kialakulása sem hozott lényeges változást. Privilegiumaikat az új Erdély fejedelmei, különösen János Zsigmond és Báthori István is megerősítették s így nyitva volt az út a szászság további zavartalan fejlődéséhez. Ez az út pedig továbbra is a lassú, de következetesen előrehaladó elkülönülés és elzárkózás útja volt.

Ismeretes, hogy az új közjogi helyzetet az önállósult Erdélyben a három nemzet, a magyar nemesség, a székelyek és szászok uniója szabályozta, amelyet 1542-ben harmadszor újíttak meg. Ez a politikai unió joggal kelthette fel azt a reményt, hogy a testvéries együttműködés révén a szászság is szorosán összeforr a másik két nemzettel s az elkülönülési folyamat megáll. Azonban a három náció csak időnként fogott össze, s az összefogás rendszeren részleges és alkalmyszerű maradt. Ilyen alkalmyszerű összefogás volt a Báthori Gábor zsarnoki uralma ellen irányult összeesküvés, amikor *Weiss Mihály* brassói bíró – ismét később bevándorolt német, nem szász család sarja – állott vérig sértett honfitársai élére, hősi halálával téve bizonyosságot a szászok elszántságáról jogaik védelmében. Persze az összeesküvés balsikere sem volt alkalmas arra, hogy a három nemzet között az összetartó szálakat erősítse. Az igazi belső unió legfőbb akadályai a szászoknál ismert közigazgatási zárt egységükön és a vallási kérdésen kívül a másik két nemzetétől lényegesen eltérő társadalmi fejlődésük s az egyre gyakoribb nemzetiségi súrlódások voltak.

A szászoknál nem találjuk meg a földesúri hatalomnak azt az előretörését, amely a XVI. században a társadalmi fejlődést Magyarországon általában jellemzi. A földesúri hatalom helyett itt a falvak agrár lakossága lassanként mindinkább a városok politikai befolyása alá kerül. Ezek döntöttek a székhivatalnokok választásánál, átvették felső fokon a bíraskodást s így a falusi lakosság autonóm politikai jogai

az ők kezükbe mennek át. A városokban (Nagyszegben, Segesvár, Medgyes, Brassó, Beszterce) pedig az iparos és kereskedelmi társadalomtól egyre inkább a polgári intelligencia néhány családja veszi át a politikai és szellemi vezetést s hogy ezek a vezető családok (pl. Teutsch, Brandsch stb.) ma is jórészt ugyanazok, mint a XVI. és XVII. században, mutatja, hogy a szász egységen belül is következetesen érvényesült a kiválasztódás és elkülönülés elve. Ezek a családok a városokban vagy mint vezető tisztviselők, vagy pedig mint a szűkebb vagy tágabb tanács tagjai tartották kezükben a politikai hatalmat és különösen a XVII. században „intra muros” is elkeseredett küzdelmet folytattak a hatalmi túlkapásaikkal szembeszálló, politikailag iskolázatlan polgárság alsóbb rétegeivel. Természetes, hogy a nemzeti öntudatában szinte koraérett intelligencia a maga tekintélyével sajátos s az elkülönülési folyamatot alátámasztó kis-szász ideológiáját is belevitte a politikai szempontból naiv és tájékozatlan falusi nép gondolkodásába.

Mert elsősorban ez az intelligencia képviseli minden erejével és tehetségével a szász álláspontot, amikor a három erdélyi náció között már a XVI. században meglehetősen éles formákban jelentkeznek tisztán a nemzeti szeparáció szándékából eredő ellentétek és súrlódások is. Említettük, hogy az erdélyi szász városok polgársága – éppen úgy, mint a legtöbb magyarországi német lakosságú városé – már a középkorban szívósan küzdött minden „idegen” letelepedés ellen. Míg azonban a magyar királyság területén a német polgárság a XVI. században a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok hatása alatt engedékenységre kényszerül, addig a szászok – a három nemzet politikai uniója ellenére – továbbra is kiméretlen merevségre zárják ki a magyar nemességet városaikból. Igaz, hogy ez a tilalom nem csupán magyar, hanem más nemzetiségű letelepedőkre is vonatkozott, de az a körülmény, hogy alóla *egyedül a németek vétettek ki*, világosan mutatja, hogy kimondásánál és fenntartásánál a nemzeti egység megóvása volt a döntő. A szászok törekvéseit a privilégiumok megerősítésével az erdélyi fejedelmek is elősegítették; egyes kirívó esetekből, pörösködésekben azonban tudjuk, hogy elzárkózásuk a magyaroknál is erős ellenhatást váltott ki, s mindkét oldalon túlfűtött, egymás leszólásában és ócsárlásában kimerülő nemzeti önérzetet fejlesztett ki. Mindkét fél gyakran a fantasztikum határát érintő történelmi visszapillantásokban igyekezett a maga igazát megvédeni. A szászok részéről leghatékonyabban *Hut Albert*, a nagy comes mutatott rá példát 1591-ben a fejedelem előtt elmondott beszédével, de előtte és utána a városi intelligencia soraiból kikerült helyi krónikások (*Ostermayer Jeromos, Bomel Tamás, Siegler Mihály, Pomarius Keresztély*) és humanista poéták (*Lebel János, Sommer János*) igyekeztek népük erdélyi elhelyezkedését a dicső múlt

fényével és kiváltságokat konzerváló erejével felruházni. Hangsúlyozzák, hogy a szászok, akiket a magyar királyok „ad retinendam coronam” helyeztek Erdélybe, a honvédelem terén szerzett érdemeik jutalmául nyerték el a szászföldet és privilégiumaikat, s így politikai jogaik semmivel sem lehetnek kisebbek, mint a másik két erdélyi nemzeté. Ez a történet szemlélet a XVI. században még nem terjedt túl a szászlakta terület határain és – minthogy többé-kevésbé a nemzeti resentiment légkörében alakult ki, – szintén csak elősegítette az elkülönülést és elzárkózást.

A nemzeti resentiment pedig a XVII. század folyamán az addiginál is élesebb formákban jelentkezik. Közvetlen indítékai azok az elkecsereedett harcok, amelyek az adóterhek elosztása körül a három politikai nemzet között minden országgyűlésen meg-megújultak, de egyéb erőforrások is táplálják. Vallási téren az ágostai hitvallású szászoknak a református erdélyi fejedelmek alatt ugyan hasonlítlatlanul jobb sorsuk volt, mint az unitáriusoknak, vagy éppen a katolikusoknak, de azért minduntalan tartaniok kellett attól, hogy a „kálvinista méreg” megbontja soraikat. Már pedig tudjuk, hogy a kálvinizmus egyet jelentett a magyarsággal vagy legalább is nem-szászsággal s amint a szászok mereven szembeszálltak minden kísérlettel, amely arra irányult, hogy városaikban református templomot építsenek vagy reformátusok telepedjenek le, akként élesedtek ki a nemzeti ellentétek is. De leghatékonyabban maguknak a szászoknak hihetetlenül megnövekedett nemzeti öntudata segítette elő az elkülönülés folyamatát. Ezt az öntudatot bámulja már a XVII. század elején *Opitz Márton*, amikor Erdélyben talált fajtestvéreit a „germanissimi Germanorum” elnevezéssel tiszteli meg. S ez a nemzeti öntudat a XVII. század folyamán fantasztikummal telített eredetkutatások révén új, széles utakat épít ki a nagynémetiség felé. Népek és nyelvek eredetét az európai tudomány a humanizmus óta növekvő előszeretettel kutatta. Ez a humanista studium a XVII. század folyamán főként a német egyetemek hatásaként nálunk is elterjedt s különösen a szepesi és erdélyi német értelmiségnél igen termékeny talajra talált. Az eredetkutatások érzelmi és közvélemény-alakító kihatásai azonban merőben eltérőek a két telepítési terület németiségénél. A szepességi kutatók az ingatag talajon mozgó származtatási elméletek helyett lassanként az új, választott hazára fordítják figyelmüket. s amint népüknek az új hazában való elhelyezkedését és történetét kutatják, felismerik és felismertetik az államalapító magyarsággal való együttélés szükségességét és kellékeit. Az eredetkutatásokból kinőtt népszerű történetpolitikai irodalom itt tehát a magyarsághoz való közeledés, a magyarsággal való érzelmi összeforrás hatékony tényezője lett. Az első szepesi eredetkutatót, a késmárki *Frölich Dávidot*, aki igen

jellemzően először használja a magyarsághoz kapcsoló „Deutschungar” szót, láthatatlan szálak kötik össze *Bél Mátyás* szepesi tanítványaival, akik már németiségüktől függetlenül, öncélként törekednek a magyar föld és magyar történelem megismerésére. Sőt innen a szaktudomány keretein kívül számos alakváltozatban tovább vezet az út a magyarságba beleolvadt szepesi értelmiséghez, amely szülőföldjéhez való ragaszkodásából, családi tradícióiból ma is valóságos kultuszt űz, de amelyben német származásának emléke már csak egy naiv külpolitikai orientáció vagy egyre halványuló kultúrszimpatiák alakjában él tovább. Nem így az erdélyi szászoknál. Itt a korán kifejlődött nemzeti resentiment folyományaképpen az eredetkutatók fejtegetéseiben kezdettől fogva volt bizonyos elhárító és közvetve támadó gesztus a másik két erdélyi nációval szemben. Bármennyire száraz tárgyyszerűsége törekednek is, fejtegetéseikből minduntalan kicsendül a származásbeli felsőbbrendűségnek tudata s ezzel hallgatólagosan bizonyos lenézés mindennel szemben, ami nem szász. E tekintetben a dús képzeletű *Tröster János*, aki az erdélyi szász dialektust az angol és holland nyelvvel azonosítja, a hamelni patkányűző mondájának naiv hívei és a józan kritikai érzékű *Frankensteini Frank Bálint* királybíró meglehetősen egy nézetben vannak. Az ősi és „előkelő” eredet kimutatása természetesen magában foglalta a régi privilegiális helyzet sértetlen fenntartásának követelményét is. Azonban az eredetkutatók fejtegetéseinek ezen az inkább közvetve kifejezett védekező jellegű negatív célzaton kívül sokkal jelentősebb pozitív kihatásai voltak: az eredet és származás kérdésének „tisztázása” újabb kivezető utat nyitott az erdélyi elszigeteltségből a nagynémetiséghez, újabb hatalmas köteléssel kapcsolta az „anyaországhoz” a szászságot, amely az autochtontság hirdetői szerint éppen olyan ősi és sajátos, mint bármely más német néptörzs. A reformáció teremtette vallási és kulturális kapcsolatok után most a közös eredet és származás kapcsolata is táplálja és éleszti a szász faji öntudatot; s amint az eredet és származás kimutatásában ott lappangott a szeparálódás szándéka Erdély többi népeivel szemben, úgy az eredet és származás tudatából új erőt merítő faji érzés is természetesen csak elősegítette az elkülönülés folyamatát. A barokk képzelet szárnyain csapongó, merész hipotézisekre építő szász történetpolitikai irodalom, bármennyire is csak az intelligencia egy szűk körének munkája volt, éppen ennek az intelligenciának közvéleményformáló ereje folytán, az erdélyi szászfaji öntudat kialakulásának egyik jelentős tényezője.

Ezt a faji öntudatot az „anyaország” egyelőre alig vette tudomásul – *Leibnitz* érdeklődése meglehetősen magában álló és személyes jellegű, – de a szászok maguk is elég erősek voltak ahhoz, hogy népük egységét és sajátosságait sértetlenül megőrizték és mereven elutasítsanak minden

politikai tervet, mely azt veszélyeztethette, mégha német részről jött és látszólag a legszebb reményekkel kecsegtetett is. Erdély visszacsatolása a török kiűzése után megadta nekik az alkalmat arra, hogy erdélyi elszigeteltségüket (amely a nagynémetséggel való vallási, művelődési és faji, tehát tisztán ideális kapcsolatok ellenére még mindig megvolt) a Habsburg-dinasztiára támaszkodva megszüntessék és nemzeti törekvéseiket az erdélyi nemzet-unió helyett egy hatalmas német birodalom védelme és pártfogása alá helyezték. A kormány figyelme elsősorban feléjük fordult; közvetlenül a császári hatalom árnyékába kerültek azzal is, hogy az erdélyi csapatok császári tábornoka Nagyszebenben székelt (a szász „főváros” maradt egészen a monarchia összeomlásáig az erdélyi hadtestparancsnokság székhelye). A bécsi államférfiak az erdélyi szászokban német testvéreiket látták és minden igyekezetükkel azon voltak, hogy az „elnyomottak” politikai túlsúlyát biztosítsák. Ezt a célt szolgálta volna a három nemzet uniójának megszüntetése vagy átalakítása, a számában erősen megfogyatkozott szászságnak új német telepítésekkel való megerősítése és a szászok területnek közvetlenül a bécsi haditanács alá való rendelése. A szászok azonban nem fogadták lelkesedéssel a császári uralmat, sőt Brassóban az iparosok ellenállása a megszálló császári csapatokkal szemben 1689-ben heves ostromra vezetett, amelynek végén a katonaság felgyújtotta a várost. Gyanakvó magatartásukat a bécsi kormánnyal szemben az események igazolták. Bécsnek főcélja az abszolút császári hatalom minél hatékonyabb biztosítása volt s e főcél érdekében a szászok előjogai természetesen éppen olyan kevésbé részesülhettek védelemben, akár a másik két erdélyi nemzeté. Bármennyire elnyomottnak is érezték magukat tehát a szászok, bármennyire is megújították szinte siránkozásig menő panaszait minden országgyűlésen, mégis eredményesebben vélték megvédhetni féltett privilégiumaikat a másik két nemzetel, mint a bécsi kormányhatóságokkal szemben. De legfőképpen a vallási kérdés állott áttörhetetlen válaszfalként a dinasztia és a szászok között. A császári katonák és tisztviselők részére át kellett adni templomaik egy részét, számos pör és a „forum productionale” a szász lelkészek egy részét is éppen úgy megfosztotta jövedelmétől, mint Erdély sok más protestáns papját. A szászok tehát joggal féltették a katolikus Habsburgoktól a *Landeskirche* jövőjét, azét az egyházét, amely a legsajátabb alkotásuk volt, amelyben nemcsak vallásos életük, hanem egységes kultúrájuk, nemzeti eszményeik intézményes megtestesülését látták. Így az ágostai evangélikus szászok nem kevesebb szívóssággal szállottak síkra Erdély függetlenségéért, mint a református magyarok s az 1693-iki rezolúciót megelőző tárgyalásokon a szászok követe, a későbbi nagyhatalmú és tragikus végű *Sachs von Harteneck* együtt tiltakozott *Alvinczi*-val az ellen, hogy az erdélyi kancelláriát a magyar alá rendeljék.

A három nemzet uniója tehát továbbra is fennállott, bár az együttélés a vallási, társadalmi és nemzetiségi súrlódások szakadatlan láncolata volt. Az ellentétek a visszacsatolás után újból fellángolnak, erősebben mint valaha. Az 1701–2-iki országgyűlésen az adó szétosztása miatt már nyíltan ellenségként állott egymással szemben a három nemzet. Leginkább azonban a szász comes, *Sachs von Harteneck* ellen fordult a közgyűlölet, aki alkotmánytervezetében a király védelme alá akarta helyezni a három nemzet jogait és a nemességet is meg akarta adóztatni. Ezzel – ősi privilégiumok megnyírbálásáról lévén szó – természetesen éppen úgy szembekerült a szászokkal fő maga felvidéki tót család sarja volt), mint a másik két nációval. Fokozta az elkeseredést ellene szász részről az, hogy a pénzhamisító és sikkasztó segesvári polgármestert, *Schuller von Rosenthal* császári amnesztia ellenére kivégeztette. A hatalmas comest hamar utólérte végzete: mikor felesége meg akarta gyilkoltatni volt szeretőjét s a gyilkost házában rejtegette, majd férjével egyetértve megölette, az országgyűlés és a szebeni tanács egyformán halálra ítélte és kivégeztette.

A bécsi kormánykörök kétes értékű érdeklődését igazán csak a szászok legnagyobb államférfia, a gyakorlati politika és a művelődés terén egyaránt a felvilágosodás legképzettebb és legtevékenyebb előharcosa, báró *Bruckenthal Sámuel* (1721–1803) tudta népe javára fordítani. Bruckenthal német egyetemeken szívta magába a felvilágosodás eszméit; visszatérve bámulatos gyorsasággal felfelé ívelő pályáján ismételten alkalma nyílt arra, hogy a bécsi udvarnál népe érdekeit képviselje. 1753-tól kezdve Mária Terézia bizalmas tanácsadója lett az összes erdélyi ügyekben; tüneményes közéleti pályáján is megmaradt népe hű fiának; minél magasabbra jutott, annál hathatósabban érvényesítette befolyását népe érdekeinek és kiváltságainak védelmében. E mellett jelentős érdemei vannak a szász művelődésügy fejlesztésében is. Alapítványa, a róla elnevezett múzeum (megnyílt 1817 február 25-én) a nagyszebeni (a szász univerzitás levéltárával egyesített) levéltár mellett a szászok legjelentősebb tudományos intézménye; leginkább ismert részein, a képtáron és iparművészeti gyűjteményen kívül tekintélyes könyvtárt és kéziratgyűjteményt foglal magában. Bruckenthal aktív, különösen személyi intézkedéseiben minduntalan érvényesülő szabadkőművessége világosan mutatja, hogy az erdélyi szászoknál a német egyetemek révén gyorsan és erőteljesen terjedő felvilágosodásnak igazi fészkei a szabadkőműves-páholyok voltak, amelyek Erdélyen kívül is, szinte egész Magyarországon, sőt még Ausztriában is jórészt porosz minták után honosodtak meg. A szabadkőművesség hivatalos nyelve egész Magyarországon a német volt, s természetes, hogy az erdélyi városokban (Nagyszebenben és Bras-

sóban) megalakult páholyok kizárólag az erdélyi szász politika és művelődés *külön érdekeinek* propagatív szervei lettek.

Nem kis mértékben Bruckenthal érdeme volt, hogy a szász kiváltságok az állandó felekezeti, társadalmi és nemzetiségi surlódások mellett is II. József uralkodásáig az egész XVIII. század folyamán lényegükben semmiféle csorbát nem szenvedtek. Legmakacsabban most is a koncivilitás kérdésében állottak a másik két nemzettel szemben: maga Mária Terézia hiába pártolta a magyar és székely nemeseknek a szász városokba való beköltözhetőségét, – az új katolikus lakosságtól remélve a lutheránus szászok gyöngülését – a szászok megvédték különállásukat. Hogy a szászok élete a XVIII. század derekán mégis az általános hanyatlás képét mutatja, az elsősorban gazdasági elmaradottságukból és fejlődésképtelenségükből magyarázható. Városaikban egyre inkább tért hódítanak görög, örmény és rác kereskedők, mert maguk a szászok képtelenek voltak a török hatalom visszaszorítása után kialakult kereskedelmi viszonyokhoz alkalmazkodni. Így azután a legtöbb erdélyi szász város a XVI. században szépen megindult iparosodási folyamat után lassanként visszaesett földművelő várossá. Kivétel egyedül Nagyszében, a kormányhatóságok székhelye, amely a Mária Terézia alapította árvaházával, báltermével, kaszinójával és nyári színházával városi kultúra tekintetében első helyen állt az erdélyi városok között.

A hanyatlás másik, nem kevésbé lényeges oka a társadalmi fejlődés és az erkölcsi sülyedés volt. A XVI. és XVII. században hatalomra jutott csekélyszámú polgári intelligencia tagjai – nagyjában ugyanazon családok – egyre kizárólagosabban sajátítják ki a széleskörű autonómiával bíró városokban a főtisztviselői állásokat s nem törődve az erkölcsi követelményekkel, a jobbágyközségeket kizsarolják, adósságot adósságra halmoznak és gazdálkodásukkal nem ritkán a tönk szélére juttatják a városokat. Egyes városokban valóságos harc folyik a hatalmas családok között (pl. Medgyesen a *Hannenheim* és *Heydendorffok* között) a jövedelmező állásokért. S a városok társadalma nem egységes már: a szászok németekkel szemben engedékenyebbek voltak a koncivilitás kérdésében, mint a magyarokkal szemben s így az Ausztriából emigrált protestáns bevándorlók mellett be kellett fogadni a városaikban betelepíteni óhajtó katolikus császári tiszteket és hivatalnokokat is. Ez pedig már rést ütött a faji és politikai egységet szervesen kiegészítő, féltve őrzött vallási egységen. Jellemző, hogy az egyre inkább korrupttá váló erdélyi szász városi közigazgatást egy Magyarországból Erdélybe vándorolt német kereskedő, a konvertita katolikus báró *Seeberg* kancelláriai tanácsos szervezte újjá, lényegesen enyhítve ezzel a nyomasztó gazdasági helyzeten is.

A bevándorlás szükségességét egyébként a szászok politikai vezetői

ismerték fel, hogy népük egyre ritkuló sorait a veszedelmes gyorsasággal szaporodó oláhsággal és a vármegyék területén levő szász községek elmagyarosodásával szemben új – lehetőleg persze német – néprétegekkel – megerősítsék. Báró Bruckenthal Sámuel ismételten kért Mária Teréziától új telepéseket. Ezek leginkább Felső-Ausztriából, a Salzkammergutból, Badenből, Krajnából és Karintiából jöttek Erdélybe s a Szeben és Segesvár körül levő falvakban, valamint az erősen magyarosodó Szászvárosban telepedtek le. Ilymódon a szászoknak sikerült a fajuk kimerültségéből származó bajokat orvosolni s a veszedelmesebb mérvű hanyatlást megelőzni. Az új protestáns telepések gyorsan asszimilálódtak a szászokhoz, a csekélyszámú katolikus telepes pedig az együttélés kezdeti nehézségei és surlódásai után nem jelenthetett komoly veszélyt a szász egység számára. A szász szellemi műveltségről Mária Terézia uralkodásának vége felé eleven képet ad *Heydendorff Konrád* megyesi polgármester levelezése. Minden jelentősebb ösztönzés az „anyaország”-ból, főképp a német egyetemekről indul ki, de az erdélyi szűkebb hazában tudomány és költészet, folyóiratok és társaságok egyformán a szász népfenntartás eszközeivé válnak. A Gottsched német társasága mintájára Nagyszebenben alapított *Deutsche Gesellschaft* elsősorban a szász népi öntudat és egység nevelőiskolája volt.

Ezt az egységet onnan fenyegette igazi veszedelem, ahonnan legkevésbé várták: az erdélyi szász történetírók egy része által előszeretettel „nagynémetnek” dicsőített II. József részéről. II. József bizony egyáltalán nem volt tekintettel a szászok németiségére; a szász univerzitást éppen úgy megszüntette, mint Erdély többi történelmi közösségeit, vagyónát lefoglalta, a szász székeket éppen úgy beleolvasztotta a 10 új erdélyi vármegyébe, mint a székelyeket, a gubernium székhelyét Nagyszebenből Kolozsvárra helyezte át, s amit talán legnehezebben viseltek el a szászok: megvalósította a koncivilitást, megengedte, hogy bárki tetszése szerint beköltözhessek az erdélyi szász városokba.

II. József abszolutizmusával szemben a szászok újból történeti jogaikra hivatkoznak, akár csak a nemzeti ellentétek első feltűnése alkalmával a XVI. században. Egész könyvtárnyi népszerű történetpolitikai irodalom száll síkra a szász privilégiumok érintetlenségéért. Eleinte együtt küzdöttek az erdélyi alkotmány védelmében a másik két nációval, hiszen a német hivatalos nyelv – az egyetlen előny, amelyet II. József reformjai a szászok számára jelenthettek volna – náluk már megvolt. A reformrendeletek visszavonását ők is örömjongással fogadták, akár csak a magyarok vagy székelyek. „Valóságos mámor fogta el a lelkeket; nemesek és tisztviselők, magyarok és szászok együtt ettek és ittak, együtt kerekedtek táncra világos nappal, utcán és országúton egyaránt” – írja *Teutsch Frigyes*, a szászok történetírója. Mikor azonban nyilvánvaló lett,

hogy a jozefinizmus csődje nem jelenti egyúttal a szász privilégiumok csorbítatlan visszaállítását is (az 1790–91-i országgyűlés ragaszkodott a II. József által megvalósított koncivilitáshoz), egyedül vették fel a harcot a másik két nációval szemben is. A harc légkörében újból lényegesen elmélyül a szász faji öntudat. Erőteljes táplálója lassan meginduló történettudományuk, amely – elég jellemzően – a közvetlen szellemi indítékot *Schlöszertől*, a magyargyűlölő göttingai egyetemi tanártól kapja. Szélesebb körben mindenekelőtt az 1790-ben megindult *Siebenbürgische Quartalschrift* ápolja a történeti érdeklődést, amely a XIX. század első éveiben természetszerűen erősödik. Egyidejűleg a természettudományok iránt való érdeklődés is feléled. Már a „Siebenbürgische Quartalschrift” hoz néhány idevágó tanulmányt, amely elsősorban a szászlakta föld természeti jelenségeinek vizsgálatára szorítkozik; jelentősebb haladást ezen a téren azonban csak a XIX. század negyvenes éveiben látunk. A fokozódó nemzeti öntudat azonban nem maradt a tudomány határain belül. A fejlett szász iskolarendszer révén ez az öntudat átment a szász nép minden rétegébe. Ekkor rakják le a szászok kitűnő tanítóképzésük alapjait: Nagyszebenben, majd később Brassóban, Medgyesen, Segesváron és Besztercén a gimnáziumok mellett külön tanfolyamokban (szemináriumokban) nevelik a faji ideológiától átítatott tanítókat. Fontos nevelőeszköze a faji öntudatnak a sajtó is, amely – miként Magyarországon általában – az erdélyi szászoknál is a felvilágosodás terméke. A legrégebb erdélyi szász lap, a *Siebenbürger Bote* 1783-ban indult meg s 1907-ben szűnt meg.

A privilégiumok védelmében vívott harcnak mindinkább nemzeti-ségi színezete lett. Ebben a nemzetiségi harcban az erdélyi életlehetőségek keresése lassanként háttérbe szorul s a népi öntudat minél teljesebb kialakítása öncéllá válik. Ezen a ponton a szászág erdélyi elszigetelődésének ez az újabb fokozata lényegesen eltér az előbbiektől. Szinte azt mondhatnók, hogy a német népgondolat mai tartalmával és hatóerejével először az erdélyi szászoknál találkozunk a XVIII. és XIX. század fordulóján. Németországban, az „anyaország”-ban még az erdélyi szászok nevét is alig ismerik, a magyarországi németiség kultúrában legfejlettebb elemeinek, a szepesi és nyugatmagyarországi németeknek költői és írói *Berzsenyi Dánielhez* hasonlóan a régi magyar dicsőség felidézésével serkentik tette és hazafias áldozatkészégre népüket, a szászföldön pedig a püspök-költő *Binder György* szinte mai lélekkel álmodozik az összes német törzsek testvéri összeforrásáról:

Dem Rhein verschwistert wieder die Donau sich
 Die bessern Enkel ladet zum Brudermahl
 Allvater Teut, mit deutschem Becher
 Grüsst den entfernten Nord der Süden

Und Sachs und Baier, Preussen und Österreich
Und wie die Zwietracht tückisch die Stämme hiess
Verschwinden im Deutschen. Herr und Herrlich
Winket dass Banner des einen Volks.

Kétségtelen, hogy a magyarságtól következetesen elkülönülő és egész szellemiségükben immár kizárólag Németország felé orientálódó szászoknál a XIX. század huszas éveiben meginduló nyelvi harcnak is egészen más érzelmi velejárói voltak, mint a magyarországi németsegnél. Történeti tudatuk középpontjában a faji kiválasztottság és a privilégiumok sérthetlensége állott, s így természetes, hogy a közös múlt – mely ekkor a szűkebb értelemben vett Magyarországon hatalmas összekötő erőnek bizonyult a magyarság és németség között – egyáltalán nem fenyegette a szászokat a magyarsággal szemben való állásfoglalásukban. Számukra az idők változása most is elsősorban új védelmi attitűdet parancsolt a faji egység – tehát különállás – és a megmaradt privilégiumok fenntartására. Már 1817-ben felmerül az a terv, hogy a szász történelem és irodalom művelésére tudományos egyesületet alapítsanak. De csak 1840 októberében alakul meg az új védelmi erővonal legfontosabb bástyájaként a *Verein für Siebenbürgische Landeskunde*, amely nevében ugyan egész Erdélyt felöleli, de valójában csak a szász politikai és kultúrszemlélet propagandaintézménye lett. Az egyesület ma is a szász történelmi, ethnographiai és nyelvészeti kutatások középpontja; testes évkönyve, az *Archiv*, terjedelmes tudományos dolgozatokat közöl, a havonként, majd negyedévenként 1878 óta Wolff János kezdeményezésére megjelenő *Korrespondenzblatt* (ma *Siebenbürgerische Vierteljahrschrift*) lapjain rövidebb cikkek jelennek meg s e mellett az egyesület külön tekintélyes kiadványaival is szolgálja az erdélyi szász forráskutatás ügyét.

A nyelvi harc éveibe esnek az első nagyszabású kísérletek a szász mezőgazdaság modernizálására is. *Róth István Lajos*, a nagy reformátor, aki mint népnevelő, kultúr- és gazdaságpolitikus megbecsülhetetlen szolgálatakat tett népének és *Scharbergi Bedeus József báró* a negyvenes években megvetik az *Erdélyi Szász Mezőgazdasági Egyesület* alapjait. Az egyesületnek, Roth bámulatosan átgondolt koncepciója szerint a szász mezőgazdaság fejlesztésén messze túlmenő céljai voltak. A nagy népnevelő világosan látta, hogy népének ereje, – különösen a veszedelmes méretekben szaporodó oláhsággal szemben – kimerülőben van s gazdasági reformterveit egybekapcsolta a népfenntartás és népfejlesztés gondolatával. 1845 és 48 között mintegy 2000 württembergi parasztot telepítettek le a szászlakta területen; feladatuk az lett volna, hogy friss vért vigyenek be a szászság ernyedő szervezetébe és új honfitársaikat okszerűbb gazdálkodásra neveljék. A terv kudarcot vallott: a sváb telepesek nem tudták megszokni az erdélyi viszonyokat s legnagyobb részük rövid

idő múlva itthagytá az országot. Hasonlóképpen a mezőgazdasági egyesület is csak szívós, évtizedekig tartó munka után tudott eredményt felmutatni az ókonzervatív szász parasztnál. Alapításakor mindössze 534 tagja volt s ez a taglétszám voltaképpen csak a nyolcvanas évek végétől kezdve mutat állandó, jelentősebb emelkedést.

A harmincas évektől kezdve erősen terjedő politikai liberalizmust a szászok sajátos módon illesztik be hagyományos népi ideológiájukba. A szász sajtóban, különösen a harmincas évek vége felé alapított, inkább lokális jelentőségű *Kronstädter Zeitung*-ban – szigorúan „intra muros” – megindul ugyan a liberalizmus jegyében a harc a szász közigazgatás avultsága ellen is, de ugyanaz a nemzedék, amely a liberalizmus szellemében való belső megújódást sürgeti, 1848-ban az osztrákok táborába tereli a szászszágot s legképzettebb liberális politikusuk, Roth István Lajos mint császári generális megbízottja s a magyar statáriális bíróság elítéltje hal meg.

Erdélynek Magyarországgal való egyesülését a szászok a faji egység és a rendi kiváltságok védelmében természetesen csakis élesen ellenezhette. Az unió és az 1848. év eseményei azonban néhány erdélyi szász politikusnak és íróknak egyúttal arra is alkalmat adnak, hogy a merev szembehelyezkedésen kívül az erdélyi kérdés pozitív megoldását is keressék. Maga Roth István Lajos *Der Sprachkampf in Siebenbürgen* című röpiratában kitűnő dialektikával és tisztánlátással foglalkozik a különböző fajú és nyelvű népek együttélésének kérdésével, amely szerinte immár egész Európa középponti problémája. Gondolatai meggyőzően bizonyítják, hogy a szász közvélemény jelentékeny része még az unió ellen a privilégiumokért folytatott harc hevében sem állott ellenséges érzülettel eltelve a magyarsággal szemben, sőt erősen reménykedett a megegyezésben. Ennek a reménynek maga Roth István Lajos adott emelkedett hangon kifejezést: „Mögen auch immerhin unsere zwei Nationen wie zwei Bäume durch das Flüsschen unserer Sprache getrennt sein, in der Höhe der Humanität küssen und umarmen sich die Zweige und Äste und neigen gegeneinander die Blüten und Düfte ihrer Wipfel wie Brautleute ihre Blumensträuße.” Ezzel szemben a regényíró Roth Dániel (1801–1859), a *Transsylvania* szerkesztője, közös frontban akarta egyesíteni a szászokat és oláhokat az unió ellen. *Von der Union* című röpirata tele van magyargyűlölettel, s jellemző, hogy Roth Dániel a magyar csapatok előnyomulásakor Romániába menekült. Merész tervét – Erdélynek Moldvával és Oláhországgal való egyesítését egy nagy dákoromán birodalomban az osztrák császár uralma alatt – persze saját fajtásvérei nem kevésbé tekintették beteges agyrémnek, mint a magyarok vagy az oláhok. Konceptiója, ha tisztán szász szempontból nézzük, a privilégiumok épségben tartására semmivel sem nyújtott több garanciát,

mint a Magyarországgal való unió, de nem vette eléggé figyelembe a német faji gondolatot sem, amely ekkor már az egész szász intelligenciát egyformán áthatotta. Jellemző, s mintegy a hasonló fantasztikus tervekre adott válasznak tekinthető a *Siebenbürger Wochenblatt* egyik vezércikke, mely a következő mondatokkal zárul: „Deutschland! – wunderbares Wort. Deutschland, Mutter unserer Väter, Mutter unserer Sprache, unseres Glaubens, unserer Bildung. Deutschland! wie klingt das Wort wie Heimatsklang herein in unsere Berge... Seit Jahrhunderten stehen wir hier als Bürger eines vielsprachigen, der überwiegenden Mehrzahl seiner Bewohner nach nicht deutschen Staatswesens. Und ungeachtet der Stürme der Jahrhunderte hat die Weisheit und Kraft der Väter es verstanden, hier ein bescheidenes deutsches Gemeinwesen aufzurichten und zu erhalten bis auf diesen Tag. Fluch der Hand, die es wagen könnte, dies heilige Erbe der Väter gering zu halten, es anzutasten oder leichtsinnig zu verprassen.” Hasonló módon, mint Roth Dániel, gondolkodott egy ideig az erdélyi kérdésről a szászok egyik legérdekesebb író-egyénisége, *Marlin József* (1824–1849) is. Lángoló szabadságszeretete és temperamentuma valóban emlékeztet *Petőfi*ére, kihez az erdélyi szász irodalomtörténetírás előszeretettel hasonlítja. Nyugtalan vére azonban szüntelenül egyik táborból a másikba hajtja. Majd a Roth Dániel dákoromán birodalma hívének vallja magát, majd az unióért lelkesedik, majd világszabadságról álmodozik és szívvel-lélekkel csatlakozik a magyar szabadságharchoz, mint a nagy világszabadságharc egyik első etappejához, hogy azután osztrák szolgálatban fejezze be rövid, hányatott életét. Roth Dániel és Marlin erdélyi koncepciói azonban magában álló jelenségek, amelyek sem a szász közvélemény állásfoglalását nem tükrözik, sem pedig ezt a közvéleményt tovább nem formálták. Ezt a közvéleményt a szász képviselők tolmácsolták, akik 1848 május 30-án Kolozsvárott csak a felizgatott tömeg fenyegetéseinek hatása alatt szavazták meg az uniót. (Ebben egyébként találkoztak a magyar rendek egy részével.)

A szabadságharc után – részben már alatta is – a szászok saját történetíróik szerint „nagyosztrák” politikát csináltak változó sikerrel. Íróik és publicistáik e politika árjában is bizonyos méla rezignációval gondolnak vissza a régi jó kiváltságos időkre. Jellemző szócsovei ennek a rezignációnak *Fronius Ferenc Frigyes* segesvári tanárnak parodisztikus levelei *Litterae obscurorum virorum* (1859). „Michael Saxo ex circulo Cibiniensi” ír benne „Bela Hungarus” barátjának „in circulo Claudio-politano” förtelmes konyhalatinsággal a mindennapi élet apró-cseprő gondjairól, melyeket egy ostoba, öntelt beamter-had tesz elviselhetetlenekké. A gúnyos, kacagtató alaphangon olykor keresztültör egy-egy bánatos sóhaj a régi szép idők elmúltán: „diu iam passata et truccata sunt

tempora bona illa privilegiata”. A mult e visszasírásában a magyar-szász érzelmi közösség azonban jórészt a szerző képzeletének dekoratív alkotása. A szászok a magyarsághoz való múltó közeledés után következetesen haladnak tovább a maguk külön útján. Belső fejlődésük legfontosabb eseménye a nemzeti autonómia igazán életképes szervének, a „Landeskirche”-nek időszerű átszervezése. A munka nagy része *Teutsch György Dániel* (1817–1893) nevéhez fűződik, aki 1867-ben az újjáalkotott egyház püspöke lett s mint ilyen, 26 éven át volt népének szellemi vezetője. Az egyházi szervezet kiépítésével egyidejűleg, 1861-ben alakulnak meg a lipcsei Gustav Adolf-egylet szász fiókintézményei is, amelyek szintén az „anyaországgal” való összetartozás tudatának ébrentartására szolgáltak. Az egyesületet politikamentesnek mondták ugyan, de érthető volt a magyar sajtó egy részének gyanakvása, amellyel e fiókegyesületeket mint a faji gondolat újabb propagandisztikus szerveit fogadta. A nemzeti autonómia és a faji egység védelmében virágzik fel az ötvenes években az erdélyi szász történettudomány és szépirodalom is. A „Verein für Siebenbürgische Landeskunde” keretein belül végzett részletkutatások eredményeképpen *Teutsch György Dániel* már mint fiatal tanító, 1844-ben kiadja Erdély történetének rövid áttekintését, 1852–58-ban pedig közrebocsátja a szászok történetének 1699-ig terjedő első kötetét. Fia, *Teutsch Frigyes* (1852–1933), 1906–1932-ig szintén a „Landeskirche” püspöke, folytatta és befejezte a munkát. A két *Teutsch* történetiszemlélete irányt szab a szász történettudománynak, amely akárhogy is törekszik erdélyi szemléletre, minduntalan kiütözik belőle a „völkisch” gondolat mint szabályozó és rendszerező elv. Ez az ál-erdélyi történetiszemlélet a szász történettudomány kisebb méretű alkotásaiban is minduntalan feltalálható. It van pl. *Schuler-Libloy Frigyes* 1857-ben megjelent erdélyi irodalomtörténete (*Kurzer Überblick der Literaturgeschichte Siebenbürgens von der ältesten Zeit bis zu Ende des vorigen Jahrhunderts*), a maga nemében első kísérlet. A szerző erdélyi irodalomtörténetet ír, de álláspontja eleve az, hogy Erdélyben csak egyféle irodalom volt: német; a többi irodalmi kísérlet egyetlen befolyás, a német alatt állott, a magyar irodalom pedig olyan szegény, hogy megírása ferde kísérlet lenne. – Miként a történettudomány, úgy az eddig csekély kivétellel lokális színezetű szépirodalom is átfogja most az egész szász lakta területet és erős történeti tudat hevíti. Kultivált műfajai a Schiller nyomdokain járó történeti dráma és a széles történelmi tablókat kedvelő, irányzatosságában kissé túlhangsúlyozott regény. *Albert Mihály* (1836–1893) színjátéka, *Flanderer am Alt* a szászok bevándorlásáról szinte nemzeti drámává lett. *Sachs von Harteneck* mozgalmas élete és bukása kivülről *Teutsch Traugottot* (1829–1913) is arra inspirálta, hogy tragikus hőssé emelje. Jobban sikerült *Teutschnak* Honterus életének néhány

mozzanataiban a drámai feszültséget meglátnia. Történeti regényei (*Schwarzburg, Georg Hecht*) a szász nép multjának néhány feledésbe merült kiemelkedő mozzanatát elevenítik meg több tudós lelkiismeretességgel, mint költői képzelőerővel. A képzelőerő hiánya, a nehézkes forma és nyelv egyébként jellemző jegye a szász irodalom összes alkotásainak. Igazi értékük nem művészi, hanem népnevelő s a faji öntudatot ébren tartó hatásukban rejlik.

A szabadságharc utáni évek osztrákbarát politikája révén a szász-ság – ha lehet – még jobban elszakadt a magyarságtól, gyűlöletessé tette magát és erősen hozzájárult annak a légkörnek a megteremtéséhez, amelyben a magyarság aggály nélkül semmisítette meg a féltve őrzött és mindenképp fölé helyezett kiváltságokat. Bajos lenne azt hinni, hogy a privilégiumok felszámolása 1867 után a szász politika külön útjai nélkül nem következett volna be, de annyi bizonyos, hogy olyan nemzetiség, amely évszázadokon keresztül nem vágta volna el következetesen és céltudatosan a magyarsághoz vezető utat, egészen más kilátásokkal vehette volna fel a harcot legértékesebbnek tartott jogaiért. A kiváltságaihoz ragaszkodó szász-ságra a kiegyezés után következő esztendőik természetesen egyik csapást a másik után hozták. Az 1876. évi XII. törvénycikk megvonta az univerzitástól a törvényhozói és közigazgatási jogkört. A régi közigazgatási egység formális emlékeként megmaradt a monarchia összeomlásáig a nagyszombati főispán „szászok grófja” címe, s ő maradt a szászok terület képviselőinek feje. Érintetlen maradt azonban az univerzitás vagyonával való rendelkezési jog s e vagyon kamatait az évenként összehívott univerzitás továbbra is az iskolák fenntartására s a szász nemzeti kultúra fejlesztésére fordíthatta. Ezt a nemzeti kultúrát más oldalról a magyar nyelvtanítás kiterjesztését elrendelő törvények, a népiskolai törvény (1879), a középiskolai törvény (1883), az egyházpolitikai törvények (1894) és az Apponyi-féle népiskolai törvény (1907) fenyegették. A szász-ság mind ezen törvények ellen végsőkig harcolt, de a politikai küzdelemben természetesen alul kellett maradnia. Más utat választott tehát: a régi, immár időszerűtlen, vagy pedig az egységes magyar államon belül alkalmazhatatlanná vált életkereteket újjal igyekezett pótolni. Az óriási regeneratív munkához teljes érzelmi egységben fogott hozzá. A *Schulverein*-mozgalom a hetvenes években mintegy erőpróbája volt annak, hogy a népi öntudat gyökerei elég szívósak-e akkor, amikor az uralkodó liberális államgondolat vonzóereje a szűkebb Magyarország németiségéből hatalmas tömegeket vitt át a magyarság táborába. A „Schulverein” beavatkozása körül támadt publicisztikai harc szenvedélytől túlfűtött légkörében érelődött meg a legtekintélyesebb szász politikai napilap, a *Siebenbürgisch-Deutsches Tageblatt* alapítása, mely a „völ-

kisch” gondolat szócsöve lett s ezt a gondolatot a szász politika taktikai eltolódásainak megfelelően más-más hangnemben, de mindig erőteljesen és hatékonyan képviselte. A szászság megingathatatlan népi öntudata tehát kiállotta a próbát. A mozgalom elültével *Schuster Frigyes Vilmos* joggal énekelhette népének:

Heil dir mein Volk, die Schatten sind geschwunden,
Der Morgen tagt
Seit du von Broos bis Draas dich selbst gefunden
Und herrlich unverzagt,
Wer du dich fühlst, der ganzen Welt gesagt!
Du hast in rechter Stunde nicht geschwiegen,
Du liessest hoch des Deutschtums Banner fliegen,
Nun hebe stolz dein Haupt und sprich: ich habs gewagt!
In diesem hehren Zeichen sollst du siegen!

Csakis erre az érzelmi egységre támaszkodva foghatott hozzá a szászság szellemi és anyagi téren a hatalmas munkához, hogy népi integritását a változott viszonyok között is biztosítsa. Ezekben az években állanak igazán a népfenntartás és népfeljesztés szolgálatába az erdélyi szász pénzüintézetek, amelyeknek ily módon a szászok életében sokkal nagyobb jelentőségük van, mint másutt. Hatásuk a közéletre és művelődésre kezdettől fogva nyomon követhető. Már a két legrégebb szász pénzüintézet, az 1835-ben alapított *Brassói Általános Takarékpénztár* és az 1841-ben alapított *Nagyszebeni Általános Takarékpénztár* alapítói arra törekedtek, hogy kulturális alapokat létesítsenek. A banknyereségnek népfeljesztő és művelődési célokra való fordítása a nyolcvanas évek elején már egészen tekintélyes méreteket ölt, s később még fokozódik. A Nagyszebeni Általános Takarékpénztár pl. 1912 tavaszán tartott közgyűlésén az elmúlt év 310.000 koronát kitevő tiszta nyereségét úgy osztotta fel, hogy 155.000 koronát a tartalékalaphoz csatolt, 75.000 koronát iskolákra, 12.000 koronát jótékony célra, 10.000 koronát egyesületi célokra, a maradékot pedig egyéb kulturális célokra fordította. Kisebb összegekben, de ugyanazon elvek szerint osztották szét a brassói, segesvári, medgyesi, szászsebesi s a többi szász-bankok tiszta nyereségét is. Az anyagi eszközök birtokában a szászok a magyar nyelvű tanítás térfoglalására azzal válaszoltak, hogy még jobban kiépítették és tökéletesítették tanítóképzésüket. 1892-ben öt tanítóképző tanfolyamból megalakult a nagyszebeni tanítóképző intézet mintaszerű internátussal és gyakorlóiskolával; röviddel rá Brassóban megnyílt az óvónőképző és Segesvárott a tanítónőképző.

A hatalmas szellemi és anyagi erő kifejtés állandósítására azonban az egységes magyar állameszmével mereven szembenálló szászság nem bizonyult elég erősnek. Sorait mindennek előtt az egyre növekvő ame-

rikai kivándorlás ritkította. E kivándorlás adatai az egyes lelkészi hivatalok feljegyzései alapján meglehetősen pontossággal figyelemmel kísérhetők. 1906–8-ban pl. a tíz szász egyházmegyéből 5997 férfi, 2763 nő és 1604 gyermek, összesen tehát 10.364 lélek vándorolt ki (ne feledjük el, hogy az egész szászság lélekszáma ezekben az években nem volt több 228.000-nél). A kivándorlónak legnagyobb része a földművelő és iparos rétegekből került ki. Kívülük azonban a nagyszámú szász intelligencia is kénytelen volt egyre növekvő mértékben Németországban elhelyezkedést keresni. Az intelligencia nagyobb mérvű kiszivárgása kétségtelenül elsősorban az aránytalanul kiépített szász iskolarendszer és az akadémiai pályák túlbecsülésének következménye volt. A századforduló táján az alig negyedmilliónyi kicsiny nép több mint háromszáz különféle típusú iskolát tartott fenn, amelyekben kerek számban nyolcszáz tanerő működött. Az értelmiség túltermelése e mellett azonban a szászok sajátos társadalmi fejlődéséből is adódott. A XVI. század óta – mikor a szász nép vezetését a politikában, közigazgatásban és szellemi életben a városi polgárság néhány kiválasztott családja vette át – az intelligenciát adó családok, amennyiben valóban szászok és nem később bevándoroltak, alig változtak. Egyes értelmiségi foglalkozási ágak a kiválasztott családokon belül apáról fiúra szálltak (tanulságos ebből a szempontból végiglapozni Trausch–Schuller írói lexikonát!), a nepotizmusnak egy sajátos formája fejlődött ki, amely rendkívül megnehezítette azt, hogy a szász értelmiség új elemekkel frissüljön fel. Ez az intelligencia állományában valahogyan megmerevedett és sajátosságoképpen – annak ellenére, hogy a szász nemzeti öntudat igazi hordozói az ő soraiból kerültek ki – bizonyos mértékig éppen úgy eltávolodott a szász nép többi rétegeitől, mint az egész szászság Erdély többi népeitől. A szász nép egységét a vallás terén is fenyegette a bomlás veszélye: a századfordulót követő esztendőkből néhány szász községben a baptisták, adventisták és más szekták számos követőre találtak, az erdélyi szász egyház egysége pedig szerves velejárója volt a népi egységnek. Még nagyobb veszedelmet jelentett a szász néptestnek az egyke, a pusztító gyermekhalandóság – szemben a hatalmas oláh népszaporodással – és az alkoholizmus; ellenük a Nagyszébenben alakult *Gyermekvédő egyesület* és a *Siegmund Henrik* medgyesi főorvos által 1902-ben alapított *Alkoholelles egyesület* megkésve és nem kellő hatékonysággal tudták a küzdelmet felvenni.

Mindezen bajokat az élesebb szemű szász politikusok idejekorán felismerték és jórészt ez a felismerés döntötte el a szász politikában és közvéleményben 1890 körül bekövetkezett nagy fordulatot. A szász nép politikai vezetői észrevették, hogy a további elzárkózás és szembenállás az államalapító néppel szemben szükségképpen szétmorzsolja vagy

legalább is teljesen leköti legjobb erőit. Kiadták tehát az új jelszót: keresni kell a magyarsággal való együttműködés lehetőségét. A közeledés a politikában a radikális „zöld” szászok merev ellenállása folytán nem volt egységes, de még a mérsékeltek részéről sem volt valami őszinte. A magyar közéletben – saját szavaik szerint – mint „a mindenkori kormánypárt hű csatlósai” továbbra is a maguk külön céljaiért küzdöttek, mégpedig – minthogy a szász értelmiség néhány tagjának sikerült helyet biztosítani az állami és megyei közhivatalok vezető pozícióiban is – az eddiginél jóval nagyobb eredménnyel. Egészségesebb volt a közeledés szellemi téren, amelynek egyik hatékony organuma az öncélú irodalmiság jegyében született *Die Karpathen, Meschendorfer Adolf* 1907-ben megindult folyóirata lett. Meschendorfer nemcsak arra törekedett, hogy a szász irodalmi és művészeti törekvéseket eleven kapcsolatba hozza a modern világirodalmi áramlatokkal, hanem az erdélyi szász irodalomban először tett kísérletet arra, hogy népe szellemi arculatát tisztán művészi eszközökkel, lokális, territoriális, fajtudatosító propagandisztikus mellékjárulékoktól mentesen vigye a nyilvánosság elé. E cél szolgálatában minden politikumot száműzött folyóiratából és egyre fokozódó figyelemmel fordult a többi erdélyi nép irodalma, különösen a magyar irodalom felé, amelynek legújabb, akkor szenvedélyes viták középpontjában álló alkotásait (pl. Ady költészetét) sok megértéssel, sikerült fordításokban ismertette meg honfitársaival.

A század elején fokozódó politikai enyhülést a világháború kitörésekor a nemzetiségi kérdésnek magyar-szász viszonylatban teljes kikapcsolása váltotta fel. A háború folyamán azonban a szászság mélyreható belső átalakuláson ment át. A német birodalmi csapatok megjelenése Erdélyben számára többet jelentett nagyszabású hadműveletnél: az „anyaország” népéhez vezető híd, amely immár több mint egy évszázad óta lebegett az erdélyi szász költők és publicisták lelki szemei előtt, általuk lett valósággá. A birodalmi fajtestvérekkel való állandó érintkezés élménye természetesen újra a faji öntudat hatalmas elmélyülését hozta magával. Ez a faji öntudat a gyakorlati politikában legteljesebben a monarchia összeomlása után jutott kifejezésre, amikor a szászság 1919 január 8-án önként csatlakozva Nagyromániához, olyan „völkisch” programmal állott a hatalom új birtokosai elé, amely közvetlen követelményeiben átfogta a megduzzadt román állam egész németiségét, távolabbi célként pedig a földkerekség németiségével való ideális együttműködést hangsúlyozta. Az önkéntes csatlakozás ténye persze egyúttal azt is mutatta, hogy a szászok közeledése a magyarsághoz vagy nem volt több a szükség parancsolta taktikai lépésnél, vagy pedig későn jött. A magyarság és a szászság között fonódott kötelékek az összeomlás fergetegében nem bizonyultak életképesnek.

A szász politika e legújabb döntő fordulatában azonban az erdélyi gondolatnak sem volt semmi nyoma már. Napisajtóban és magasabb publicisztikában egyaránt elmosódtak lassanként az erdélyi határok: az 1914-ben Nagyszebenben alapított *Siebenbürgisch-Deutsche Tagespost* szerkesztősége a lap címéből törölte az „erdélyi” szót s az ugyancsak Nagyszebenben alakult *Deutsches Kulturamt* és hivatalos folyóirata, *Ostland* teljesen függetlenítve magát a szászlakta föld, sőt Nagyrománia határaitól is, az összes keleteurópai államok német kisebbségeit belevonja munkakörébe.

A békekötés után következő esztendőök tanulságai és az erdélyi magyar írók ösztönzése nyomán az erdélyi gondolat a fiatalabb szász írónemzedék munkásságában új életre kel. Legaktívabb hirdetője *Zillich* Henrik, a *Klingsor* c. folyóirat szerkesztője, aki egyik főművét jellemzően Brassó városáról írta. Nem szokványos értelemben vett monografiát ad benne, hanem mintegy expresszionista városképet: csodálatos őszinteséggel és belső valóságérzéssel ragadja meg ennek a nagymúltú szász városnak időtlen lényegét. A *Zillich* szerkesztette folyóirat programjára talán legjobban az a tanulmány világít rá („Persönlichkeit Siebenbürgens”, 1926. 4. sz.), amely az „erdélyi” politika feladatait vizsgálja, e politika célja: „az erdélyi ember lelkét, szellemét megtartva odafejleszteni, hogy a fajiságon felülemelkedve az országnak megadja a sajátos jelleget”. Lesz-e jövője a folyóirat által követelt közös erdélyi élet tudatnak és életakarásnak, nem tudjuk. A háború utáni német nacionalizmus a népközösség gondolatának hallatlan térfoglalását mutatja és láttuk, hogy ennek a gondolatnak legerősebb és legrégebb hagyományai éppen a szászoknál voltak. A kétféle közösségtudat összeütközése legutóbb szenvedélyes harcokra, veszedelmes szakadásra vezetett a szászok soraiban. Nem tudjuk, mint hoz a jövő, de a szászok eddigi útja meggyőzően arra is tanít, hogy az erdélyi életközösséget csak súlyos erkölcsi és anyagi energiaveszteségek árán lehet figyelmen kívül hagyni.*

* A kis tanulmány 1932 nyarán készült. A történeti kutatás újabb eredményei, melyek számos addig homályban maradt részletkérdést világítottak meg, szemléletem lényegén nem változtattak. A szász fejlődést a magyar történet szempontjából alapvetően *Hóman Bálint* és *Szekfű Gyula Magyar Történet*-ének kötetei tárgyalják, melyeknek ez a tanulmány is sokat köszönhet. Az idevágó szász irodalmat *I. K. Bell: Siebenbürgen. (Das Deutschtum im Ausland)* Dresden, 1930. Az „erdélyi tudat” irodalmát gondosan összegyűjtötte és feldolgozta *Tolnai Gábor: Erdély magyar irodalmi élete.* Szeged, 1933.